PEDAGOGIK TADQIQOTLAR JURNALI
ISSN: 3060-4923 Impact Factor –7,212

IJTIMOIY TARMOQLARDAGI PSEVDOILMIY AXBOROTGA NISBATAN TALABALARDA TANQIDIY MUNOSABATNI SHAKLLANTIRISH MASALALARI

Abdurahmonova Shaxodat Faxridin qizi
Andijon viloyati teleradio kanali katta muharriri
https://doi.org/10.5281/zenodo.23185039

Annotatsiya. Maqolada ijtimoiy tarmoqlardagi psevdoilmiy axborotga nisbatan talabalarda tanqidiy munosabatni shakllantirish masalalari nazariy-tahliliy tarzda tahlil qilingan. Tanqidiy munosabat bilim emas, ustanovka sifatida qaralib, tahlil birligi qilib talabaning psevdoilmiy matn bilan uchrashuvidagi qaror nuqtasi - ulashish, e'tiborsiz qoldirish va tekshirish - olingan. Psevdoilmiy matnning to'rt shakl belgisi, oldindan immunizatsiyaga asoslangan proaktiv model va uch shkalali diagnostik vosita taklif etilgan; sinizm xavfi alohida cheklov sifatida ko'rsatilgan.
Kalit so'zlar: psevdoilmiy axborot, tanqidiy munosabat, ustanovka, qaror nuqtasi, oldindan immunizatsiya, guruh normasi, mediasavodxonlik.

Аннотация. В статье теоретико-аналитически рассматриваются вопросы формирования у студентов критического отношения к псевдонаучной информации в социальных сетях. Критическое отношение трактуется не как знание, а как установка; единицей анализа принята точка решения при встрече студента с псевдонаучным текстом - распространить, проигнорировать или проверить. Предложены четыре формальных признака псевдонаучного текста, проактивная модель предварительной иммунизации и трёхшкальный диагностический инструмент; риск цинизма обозначен как отдельное ограничение.
Ключевые слова: псевдонаучная информация, критическое отношение, установка, точка решения, предварительная иммунизация, групповая норма, медиаграмотность.

Annotation. The paper provides a theoretical analysis of forming students' critical attitude towards pseudoscientific information in social networks. Critical attitude is treated not as knowledge but as an attitudinal set; the unit of analysis is the decision point at which a student encounters a pseudoscientific text - sharing, ignoring or verifying. Four formal markers of pseudoscientific texts, a proactive prebunking model and a three-scale diagnostic instrument are proposed; the risk of cynicism is stated as a separate limitation.
Keywords: pseudoscientific information, critical attitude, attitudinal set, decision point, prebunking, group norm, media literacy.

Psevdoilmiy kontentning asosiy xavfi uning g'alati ko'rinishida emas. Aksincha - u ilmiy ko'rinadi. Terminlar bor, «tadqiqotlar ko'rsatdi» iborasi bor, diagramma ham bor. Faqat asos yo'q.

Bu holat oliy ta'lim uchun o'ziga xos qiyinchilik tug'diradi. Talabaga yillar davomida fanga ishonish o'rgatiladi. Ishonch foydali ko'nikma, ammo mezonsiz ishonch himoyasiz qoladi: fan libosini kiygan matn aynan shu ishonchdan foydalanadi. Ta'lim tizimi bilim beradi, bilimning

haqiqiysini soxtasidan ajratish protsedurasini esa bermaydi. Natijada eng tirishqoq talaba ham psevdoilmiy da'vo oldida ojiz qolishi mumkin: uning qo'lida mazmun bor, mezon yo'q.

Muammoning miqyosi e'tiborga loyiq. S. Vosoughi, D. Roy va S. Aral o'n bir yillik tarmoq ma'lumotlari asosida yolg'on xabarlar haqiqiylariga qaraganda kengroq va tezroq tarqalishini ko'rsatgan [1]. Ma'lumot umumiy foydalanuvchilarga oid bo'lgani bois uni talaba auditoriyasiga to'g'ridan-to'g'ri ko'chirib bo'lmaydi. Ammo yo'nalish aniq: soxta axborot tezlik bo'yicha ustunlikka ega, ta'lim esa bu tezlikda ishlashga mo'ljallanmagan.

Tanqidiy munosabat tushunchasini aniqlashtirish kerak. U shubha yoki umumiy skepsis bilan bir xil emas - hamma narsani inkor etadigan talaba tanqidiy emas, shunchaki ishonchsiz. Ijtimoiy psixologiyada munosabat ustanovka sifatida, ya'ni obyektga nisbatan barqaror tayyorgarlik holati sifatida tavsiflanadi [2]; shu talqinni mavzuga qo'llasak, tanqidiy munosabatning uch tarkibiy qismi ajraladi: kognitiv - tekshirish protsedurasini bilish; motivatsion - uni qo'llashga tayyorlik; qadriyat - o'z xatosini tan olishga rozilik. Uchinchisi eng kam e'tibor beriladigan qism, holbuki aynan u tanqidiy munosabatni sinizmdan ajratib turadi.

O'zbek ta'lim adabiyotida masala ikki yo'nalishda rivojlangan. B.S. Abdullayeva va hammualliflari mediakontentni tanqidiy qabul qilish ko'nikmalarini yoritadi [3], A. Tulepov esa internetni tahdid manbai sifatida qarab, himoya vazifasini oldinga chiqaradi [4]. Ikkovining umumiy jihati bor: talaba himoyalanuvchi tomon sifatida tasavvur qilinadi. Himoya mantiqi esa bitta yon natijani olib keladi - u qochish ko'nikmasini shakllantiradi, tekshirish ko'nikmasini emas. Bo'shliq shu yerda.

Xorijiy tadqiqotlar bu bo'shliqni to'ldirish uchun material beradi. S. Lewandowsky va hammualliflari noto'g'ri axborotning tuzatilgandan keyin ham ta'sirini davom ettirishini ko'rsatgan [5]; bundan amaliy xulosa chiqadi - xato tarqalgandan keyin uni rad etish qimmat ish. G. Pennycook va D. Rand boshqa tomondan yaqinlashadi: uch mingdan ortiq ishtirokchi ustida soxta xabarga ishonish mafkuraviy tarafkashlikdan ko'ra tahliliy fikrlashning ishga tushmasligi bilan yaxshiroq izohlangan [6]. Natija umidbaxsh: e'tiqodni o'zgartirishdan ko'ra fikrlashni ishga solish osonroq vazifa.

Protsedura ham topilgan. S. Wineburg va S. McGrew faktlarni tekshiruvchilar sahifa ichida chuqurlashish o'rniga uni tashqi manbalar bilan solishtirishini aniqlagan [7]. J. Roozenbeek va S. van der Linden esa o'n besh mingdan ortiq ishtirokchini qamragan tadqiqotda odamlar soxta xabar «ishlab chiqaruvchisi» rolini o'ynagan o'yindan keyin manipulyatsiya usullarini yaxshiroq tanib olishini ko'rsatgan [8].

Shunday qilib, adabiyotda muammoning tavsifi ham, tekshirish protsedurasi ham, oldindan immunizatsiya g'oyasi ham bor. Yetishmayotgani - bu g'oyalarni o'zbek oliy pedagogika ta'limi amaliyotiga kiritish yo'li va uning ijtimoiy-psixologik shartlari.

Ishning yondashuvi quyidagicha. Tanqidiy munosabat bu yerda bilim emas, ustanovka sifatida qaraladi - takrorlanuvchi protsedura va guruh normasi orqali mustahkamlanadigan tayyorgarlik holati. Tahlil birligi qilib fan sohasi emas, talabaning psevdoilmiy matn bilan uchrashuvidagi qaror nuqtasi olindi. Bu nuqtada uch yo'l bor: ulashish, e'tiborsiz qoldirish va tekshirish. Uchalasi ijtimoiy-psixologik jihatdan turlicha ishlaydi - birinchisi guruhga ta'sir qiladi, ikkinchisi faqat shaxsni himoya

qiladi, uchinchisi vaqt va kuch talab etadi. Shu bois pedagogik chora ham har biriga alohida mo‘ljallanadi; keyingi qismda natijalar aynan shu uch qaror bo‘yicha bayon etiladi.

Modelning baholash mezoni ham shu uchlikdan chiqadi: muayyan pedagogik harakat qaror taqsimotini tekshirish tomoniga siljitadimi. Mezon o‘lchanadigan va aniq - u talabaning nimaga ishonishini emas, nima qilishini kuzatadi. Bu tanlov ataylab qilingan: ishonch darajasini so‘rovnoma bilan ham o‘lchash mumkin, xulqni esa faqat kuzatish orqali, munosabatning haqiqiy mustahkamligi ham aynan xulqda ko‘rinadi. Usullar sifatida qiyosiy-nazariy tahlil va tushunchaviy modellashtirish qo‘llanildi.

Birinchi natija uch qarorning pedagogik qiymati bir xil emasligini ko‘rsatadi. Ulashish - eng xavflisi, chunki talaba soxta matnni o‘z obro‘si bilan ta’minlab uzatadi. Tekshirish - maqsadli qaror, ammo u eng qimmat: bir bosqichli amal o‘rniga ko‘p bosqichli amal. E’tiborsiz qoldirish esa oraliq holat va aynan u ko‘pincha yutuq deb baholanadi, holbuki bu shunchaki zararsiz xatti-harakat: talaba o‘zini himoya qiladi, guruh esa hech narsa o‘rganmaydi. Bu tafovut pedagogik jihatdan muhim, chunki amaliyotda ko‘pincha e’tiborsiz qoldirish maqsad deb qabul qilinadi va shu bilan kifoyalaniladi. Uch qarorning har biri alohida javob talab qiladi.

Ikkinchi natija tekshirish qarorini arzonlashtirishga qaratilgan. Psevdoilmiy matnni mazmunini bilmasdan ham tanish mumkin, chunki uning shakli takrorlanadi. To‘rt belgi ajratildi: birlamchi manbaga havolaning yo‘qligi yoki faqat ikkilamchi manbaga suyanish; «olimlar aniqladi» tipidagi shaxssiz murojaat; sensatsion natijaning haddan tashqari oddiy tilda bayon etilishi; rad etib bo‘lmaydigan, ya’ni tekshiruvga yopiq da’vo. Bu belgilarni ko‘rish mutaxassislikni talab qilmaydi - birinchi kurs talabasi fizikani bilmasdan ham fizika haqidagi soxta matnni shubha ostiga ola biladi.

Uchinchi natija ulashish qaroriga tegishli. Lewandowsky guruhining ma’lumotlari rad etishning qimmatligini ko‘rsatgani bois, ish oldindan olib borilishi kerak; Pennycook va Randning natijasidan esa asosiy vazifa talabani ishontirish emas, uni to‘xtatish ekani kelib chiqadi. Amaliy shakl - Roozenbeek va van der Linden mantiqini o‘quv jarayoniga moslashtirish: talaba avval o‘zi psevdoilmiy matn tuzadi, keyin uni guruh tahlil qiladi. Manipulyatsiya usulini ichkaridan ko‘rgan talaba uni tashqaridan tez tanib oladi va ulashishdan oldingi qisqa pauza odatga aylana boshlaydi.

To‘rtinchi natija eng e’tibordan chetda qolgan qarorga - e’tiborsiz qoldirishga qaratilgan. Uni faol qarorga aylantiradigan narsa guruh muhiti. N. Ismoilova va D. Abdullayeva o‘zbek ijtimoiy psixologiyasi ko‘proq xorijiy tadqiqotlarga tayanishini e’tirof etadi [9]; referent guruh tushunchasini shu mavzuga qo‘llash aynan shunday moslashtirish namunasi bo‘ladi. Xulosa oddiy: guruhda «manbasi qani» degan savol odatiy bo‘lsa, sukut saqlash noqulay holga aylanadi va talaba tekshirish natijasini ochiq aytishga o‘tadi. Aks holda u shubhasini o‘zida qoldiradi, guruh normasi esa o‘zgarmaydi. Aynan shu nuqtada e’tiborsiz qoldirish tekshirishga eng yaqin qaror bo‘lib chiqadi: talabada shubha allaqachon bor, uni ovoz chiqarib aytish uchun esa xavfsiz muhit yetishmaydi.

Beshinchi natija sifatida diagnostik vositaning tuzilishi taklif etiladi. U uch shkaladan iborat bo‘lishi ko‘zda tutiladi: psevdoilmiy matnning shakl belgilarini tanish aniqligi; qaror taqsimoti, ya’ni tekshirish yo‘lini tanlash chastotasi; o‘z bahosini o‘zgartirishga rozilik. Ikkinchi shkala modelning asosiy mezonini bevosita o‘lchaydi, uchinchisi esa tanqidiy munosabatni oddiy ishonchsizlikdan farqlaydi.

Yakuniy xulosa quyidagicha: psevdoilmiy axborotga tanqidiy munosabat mazmunni o‘rgatish orqali emas, qaror nuqtasidagi xulqni o‘zgartirish orqali shakllanadi. Cheklov ham oshkora aytilishi kerak va u mazkur mavzuda odatdagidan jiddiyroq. Tanqidiy munosabatni haddan oshirib shakllantirish sinizmga - haqiqiy ilmiy manbaga ham ishonchsizlikka olib kelishi mumkin, bunday natija esa dastlabki muammodan yengil emas. Shu bois diagnostikada shubhaning miqdori emas, ajrata olish aniqligi o‘lchanishi lozim.

Amaliy jihatdan taklif seminar mashg‘ulotlariga «psevdoilmiy matn tuzish va tahlil qilish» topshirig‘ini kiritish, mustaqil ish topshiriqlarini «bu da’vo qanday tekshiriladi» shaklida qayta tuzish hamda taklif etilgan uch shkalali metodikani ishlab chiqish orqali ro‘yobga chiqarilishi mumkin. Milliy siyosat darajasida bunga zamin bor: «Raqamli O‘zbekiston - 2030» strategiyasi raqamli ta’lim yo‘nalishini mustaqil ravishda belgilaydi [10]. Keyingi bosqich - modelni empirik sinovdan o‘tkazish va sinizm xavfini alohida nazorat qilish.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Vosoughi S., Roy D., Aral S. The spread of true and false news online // Science. - 2018. - Vol. 359, No 6380. - P. 1146–1151.
2. Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya: darslik. - Toshkent: Fan va texnologiya, 2012. - 176 b.
3. Abdullayeva B.S., Ro‘ziyev Y.Z., Ismoilova K.V. Mediasavodxonlik va axborot madaniyati: darslik. - Toshkent: O‘zbekiston, 2024. - 260 b.
4. Tulepov A. Internetdagi tahdidlardan himoya. - Toshkent: Movarounnahr, 2015.
5. Lewandowsky S., Ecker U.K.H., Seifert C.M., Schwarz N., Cook J. Misinformation and its correction: continued influence and successful debiasing // Psychological Science in the Public Interest. - 2012. - Vol. 13, No 3. - P. 106–131.
6. Pennycook G., Rand D.G. Lazy, not biased: susceptibility to partisan fake news is better explained by lack of reasoning than by motivated reasoning // Cognition. - 2019. - Vol. 188. - P. 39–50.
7. Wineburg S., McGrew S. Lateral reading and the nature of expertise: reading less and learning more when evaluating digital information // Teachers College Record. - 2019. - Vol. 121, No 11. - P. 1–40.
8. Roozenbeek J., van der Linden S. Fake news game confers psychological resistance against online misinformation // Palgrave Communications. - 2019. - Vol. 5. - Article 65.
9. Ismoilova N., Abdullayeva D. Ijtimoiy psixologiya: o‘quv qo‘llanma. - Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2013. - 168 b.
10. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabrdagi PF-6079-son «“Raqamli O‘zbekiston - 2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi Farmoni. URL: https://lex.uz/docs/-5030957 (murojaat sanasi: 07.09.2026).
11. Talabalar identiteti va ularga ijtimoiy tarmoqlar ta'sirining global ahamiyati. https://maktabgacha-va-maktab-tal'imi jurnal.uz/index.php/jurnal/article/view/6084/5345